

<https://doi.org/10.19195/0137-1150.173.14>

Data przesłania artykułu: 22.08.2019

Data akceptacji artykułu: 13.02.2020

ALICJA Z. NOWAK

Uniwersytet Jagielloński, Kraków, Polska

Parateksty drukowanych ksiąg cerkiewnych w metropolii kijowskiej jako media pamięci (druga połowa XVI–XVII wiek)

Literatura pełni wobec pamięci kulturowej funkcję specyficznego magazynu, który przechowuje wspomnienia. W XVI wieku rozpoczął się, zdaniem Jacques'a Le Goffa, etap dominacji pamięci pisemnej¹. Zapisywanie na nośnikach opowieści, które przetrwają kolejne generacje, gwarantuje w miarę trwałą wersję historii, a ta z kolei stabilizuje, według Pierre'a Nory tożsamość społeczną². Tym, co utrwalało pismo jako metaforę pamięci, było pojawienie się i upowszechnienie druku³.

Drukarstwo cyrylickie rozpoczęło się w Krakowie pod koniec XV wieku, zaledwie kilka dziesięcioleci po wytłoczeniu pierwszej na świecie księgi łacińską czcionką. Popularne stało się w Rzeczypospolitej od drugiej połowy XVI wieku. Większość wydanych do końca XVII stulecia ksiąg w metropolii kijowskiej miała charakter religijny, znaczna część przeznaczona była do celów liturgicznych. Druki zazwyczaj odznaczały się bogatą ramą wydawniczą. Najczęściej otwierały ją takie parateksty, jak przedstawienia herbów i heraldyczne wiersze, listy dedykacyjne oraz przedmowy, które mimo swojej lokalizacji w obrębie cerkiewnej księgi pełniły różne funkcje⁴ i były ważnymi mediami pamięci.

¹ Jacques Le Goff przedstawia rozwój pamięci opierając się w klasyfikacji na przeważających w różnych epokach mediach, por. *idem, Historia i pamięć*, przeł. A. Gronowska, J. Stryczyk, Warszawa 2007, s. 105.

² Za: M. Saryusz-Wolska, *Wprowadzenie*, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa współczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Kraków 2009, s. 20.

³ J. Tobiaszewska, *Od literatury jako medium pamięci do poetyki pamięci. Kategoria pamięci kulturowej w badaniach nad literaturą*, „Pamiętnik Literacki” 104, 2013, z. 4, s. 54.

⁴ Paratekst rozumiemy, zgodnie z ustaleniami Gérarde'a Genette'a, jako tekst-akompaniament tekstu zasadniczego, jego przedsiónek i granicę. Analizie poddaliśmy jedynie wybrane parateksty, które badacz nazywał piśmiennymi (oprócz analizowanych w artykule listów dedykacyjnych

Analizowane w artykule parateksty towarzyszące szesnastowiecznym drukiem cerkiewnym wytoczonym w Ostrogu i Dermaniu są znane badaczom i obecne w wielu antologiach ukraińskiej literatury. Istnieją reedycje siedemnastowiecznych paratekstów z ksiąg wydawanych w typografii kijowsko-pieczerskiej. Lwowskie listy dedykacyjne, eskortujące edycje przygotowane w warsztacie uspieńskiego bractwa stauropigialnego i prywatnego wydawcy Michała Śłozki, nadal oczekują na wydanie i naukowe opracowanie.

Wiersze herbowe i listy dedykacyjne na ogół utrwały pamięć o osobach zaangażowanych w edycję książki, przedmowy — częściej upamiętniały jej autorów, redaktorów, tłumaczy i inne osoby, które przyczyniły się do powstania zasadniczej części książki.

Wsparcie udzielane przez różnych Cerkwi środowiskom pracującym dla odnowy religijnej było niezwykle istotne dla rozwoju życia duchowego i kultury ruskiej w ogóle. Dlatego upamiętnienie patrona było formą dziękczynienia za umożliwienie druku, strategią zdobywania dalszej jego przychylności, a ponadto sposobem na pozyskanie nowych źródeł finansowania od tych, którzy zechcą go naśladować.

Istotę tej wielofunkcyjności dobrze ilustruje między innymi ofiarowanie z lwowskiego *Oktoicha* (*Октовихъ*) z 1630 roku. Braccy autorzy listu dedykacyjnego wyrazili ją słowami autorytetów: Seneki, który uwiecznienie osoby uznawał za wartościowy sposób składania podziękui, i Jana Złotoustego, określającego pamięć w 25. homilii komentującej Ewangelię Mateusza „najdoskonalszym stróżem dobrych uczynków”:

Іаковѣожъ тѣды за такъ знаменитын добродѣйства, мило вѣдчностъ по совѣ, вѣликоности вашей указати, а зваща гды нагородити ровне жадны спосоконъ неможено, претѣ презъ затриманье вѣдѣгъ Сенекы Философа вѣ вѣчной памяти. Гдижъ пакъ залатокванна трѣба вримитъ вѣ Омилин, кѣ, на ѣвѣнста Мѣ: Найлѣпшій естъ добродѣйства сторожъ память⁵.

i przedmowy były to wprowadzenie, motto, epilog, przypisy), choć za takie uznawał także ilustracje (paratekst ikoniczny) oraz typografię i kompozycję. Mogły one pochodzić od redaktora, drukarza, wydawcy i innych osób zaangażowanych w przygotowanie edycji dzieła lub od autora książki, por. I. Loewe, *Gatunki paratekstowe w komunikacji medialnej*, Katowice 2007, s. 12–16. Niektórzy badacze słusznie uważają, że autorskie teksty to na ogół metateksty, które tworzą integralną część dzieła, są tym, czego w przeciwieństwie do paratekstu „od korpusu oderwać się nie da, bo stanowi z nim całość”, por. *ibidem*, s. 76–77. Jednak jedyny analizowany w artykule autorski list dedykacyjny Joanicjusza Galatowskiego, który poprzedzał wyłącznie trzecią edycję zbioru jego kazań, wymyka się tej klasyfikacji. Jest to tekst autorski a zarazem fakultatywny, niebędący konieczną częścią zbioru, dlatego nie wprowadzamy rozróżniającego terminu „metatekst”.

⁵ Бѣговѣрномъ и свѣтлоосияющемъ вѣликономъ ѣгъ Гѣдарской Мѣти Іо Миронъ Брънавскомъ, Воеводѣ Молдовахѣ. Бѣгословенства Бѣгого, долгодѣтного здоровья, щасливого повоженья, прослатъ, зычатъ, и оусердно желаютъ, [w:] Октовихъ сирѣчь Осмогласникъ. Твореніе прѣбнаго ѣца нашего Іованна Далмаскина и прочіи Бѣгдохновенныхъ ѣтъхъ ѣцѣ, Львовъ 1630, k. 2v. Skan listu dedykacyjnego wraz z przekładem na język polski (aneks) dołączony został do artykułu Mirosława Piotra Kruka, „*Oktoich lwowski*” z 1630 r. *Historyczne i kulturowe związki między Rzeczpospolitą, Moldawią i Księstwem Moskiewskim*, „Porta Aurea” 7–8, 2009, s. 45–108.

Opiewany w dedykacji wojewoda Miron Barnowski był sławiony za wkład w odbudowę zniszczonej pożarem typografii, fundację wielu cerkwi i monasterów oraz często udzielaną jałmużnę⁶. Jak przekonywali braccy autorzy paratekstu, dobroć i hojność patrona skłoniła ich do wspominania jego imienia w trakcie codziennej modlitwy oraz rozgłaszania jego „znamienitych dobrodziejstw”, tak aby „sława Wielmożności mości waszej wiecznie i w wielu miejscach słyneła”, a o uczynkach nie zapominali potomni:

Нагорожати повиннисмо оусердне са старати и то скѣтчане, през^а поволеность оунижонѣ послѣт^а, през^а штодѣньныи мѣтвѣи и през^а оголошенѣ всеиѣ свѣтѣхъ тыхъ знаменитыхъ до-бродѣйствѣхъ Великожності вашей указовати. Шо чинити за помочѣ Бесѣианой десницѣ што и зачинаемо, гды по ѿновленю Типографїи нашей, найпершю Книгѣ, на пожитокъ внѣтрнїи всеиѣ вѣговѣрномѣхъ христіанствѣхъ, подѣ пресвѣтлыиѣ именовѣхъ Великожності вашей на свѣтѣхъ выдаемо и Великожності вашей онѣю офѣрѣемо. Я то не вѣ такїи иншїи целѣ и конецѣхъ, тылко абы горливалѣ мѣтѣхъ Великожності вашей къ Бѣгѣ, гоинаѣ галиѣжна на розныи мѣсца гоине наданаѣ, многїи Цркви славне вынесены, многїи Монастырѣ знамените оуфѣн^адованыи, ово згола вдныиѣ словомѣхъ рекши, абы несмерте^анаѣ слава Великожності вашей вѣчне на вѣсѣхъ мѣсцахъ слышла вѣ той заистѣ Велико мѣтвѣиѣ Панѣ целѣ и конецѣхъ, а не вѣ такїи иншїи тѣю дѣшеполезнѣю Книгѣ, на свѣтѣхъ по Пресвѣтлыиѣ именовѣхъ Великожності вашей выдаемо, а выдаючи, то посовѣкъ вѣщѣемо, ижѣ вѣдѣтѣхъ завше тоѣ знаменитое добродѣйство ѿ Великожності вашей на указаннои вѣ памати нашей потомнѣ тквит^а [...]⁷.

Podobnie jak osobno wydawane wówczas pochwały możnych patronów paratekstowe laudacje wspierał popularny w renesansie motyw *non omnis moriar*. Autorzy listów i wierszy poddawali refleksji koncepcję nieśmiertelności sławy zdobywanej dzięki chwalebnyim czynom. Jednocześnie sami przyczyniali się do ich uwiecznienia wśród kilku pokoleń odbiorców księgi powielonej w wielu egzemplarzach.

Zastanawiając się nad skutecznością zastosowanej przez brackich wydawców strategii komemoracji, należy uwzględnić fakt, że medium rozslawiającym imię wojewody i przechowującym pamięć o nim były parateksty pochodzące jedynie z części nakładu lwowskiego *Oktoicha*. Ukazał się on bowiem z różnymi wariantami wierszy i listów dedykacyjnych do możnych patronów. Byli wśród nich Aleksander Bałaban, Mojżesz Mohyła, Piotr Mohyła oraz Katarzyna Bohowitynowa-Jarmolińska. Tak postępowali także inni wydawcy i drukarze, uzyskujący wsparcie z różnych źródeł (między innymi Cyryl Trankwilion Stawrowecki, Melecjusz Smotrycki). Na kartach starych druków uwieczniono imiona wielu patronów, a adresy listów zmieniały się nawet w obrębie jednej edycji. Niemniej jednak do stałych elementów laudacji należały: propagowany model postępowania, wzorzec osobowy hojnego mecenasa, darczyńcy i opiekuna — ważny dla rozwoju religij-

⁶ Na temat wsparcia udzielanego bractwu lwowskiemu i całej Cerkwi prawosławnej przez wojewodę Mirona Barnowskiego z Mohyłów (hospodar mołdawski w latach 1626–1629 i 1633) oraz innych przedstawicieli tego rodu między innymi na podstawie omawianego listu dedykacyjnego por. M. Kruk, „*Oktoich lwowski*” z 1630 r. ...

⁷ Вѣговѣрномѣхъ и свѣтлосиѣиѣхъ Великожності Бѣгѣ Гдѣрской Мѣтвѣи Іѣ Миронѣхъ Брѣнавскоиѣ..., k. 2v–3.

no-kulturalnego. Podobny cel przyświecał zapewne także tym wydawcom, którzy w tekstach ramy wydawniczej wskazywali patronat króla polskiego. Choć obejmował on głównie potwierdzenie otrzymanego wcześniej pozwolenia na druk, to jednak wzmacniał autorytet księgi i miał zabezpieczać dalszą opiekę władcy.

W najdawniejszych ofiarowaniach dla ruskich szlachciców z ksiąg drukowanych oprócz ideału religijnej opieki i kulturalnego mecenatu dostrzec można także inne upamiętniane treści związane z patronatem i ważne w procesie kształtowania kolektywnej tożsamości.

Jedną z wyraźnie zarysowanych już w XVI wieku tendencji było zakorzenianie ówczesnych książęcych rodów w odległej przeszłości, sięgającej czasów Rusi Kijowskiej. Jak zaważyła Natalia Jakowenko, po unii lubelskiej w Rzeczypospolitej do tworzenia ruskiego „terytorium z historią” przyczyniła się heraldyka⁸. Tacy twórcy jak Bartosz Paprocki, prezentując w pracy *Herby rycerstwa polskiego* (1584) pochodzenie rodu Ostrogskich i emblemat książąt z „ruską pogonią”⁹, czyli przedstawieniem św. Jerzego, wskazywali ruskie jego korzenie¹⁰. Koncept ten został następnie rozpropagowany przez polskich¹¹ i ruskich panegirystów¹², służąc bieżącym interesom. Niepotwierdzona teza o dawnym pochodzeniu Ostrogskich¹³ i innych rodów była zatem budulcem pamięci kulturowej w wielonarodowym państwie. Była to przeszłość modelowana, która miała być zapamiętana i choć nie wspierała się na faktach, to jednak była ważnym czynnikiem integrują-

⁸ Na ten temat por. Н. Яковенко, *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–початку XVII століття*, Київ 2012, s. 174.

⁹ Por. ten zabytek na stronie <https://polona.pl/item/herby-rycerstwa-polskiego-na-picioro-xiag-rozdzielone,NjcyNTM5NTQ/391/#item> [dostęp: 10.11.2018].

¹⁰ Н. Яковенко, *Дзеркала ідентичності...*, s. 172–173.

¹¹ Ostrogscy w łacińskich laudacjach w XVI wieku (autorstwa na ogół nie Rusinów) byli wraz z Zaslawskimi ukazywani jako potomkowie Rurykowiczów, wspomniano także książęce pochodzenie innych rodów, Н. Яковенко, *Топос „З’єднаних народів у панегириках князям Острозьким і Заславським”*, [w:] *eadem*, *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.*, Київ 2002, s. 231–269; por. także *eadem*, *Латина на службі киево-руській історії („Сатонее Ворыстеніде”*, 1620 рік), [w:] *Паралельний світ...*, s. 282–284; Т. Chynczewska-Hennel, N. Jakowenko, *Společnostwo — religia — kultura*, [w:] *Міędzy sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie*, red. Т. Chynczewska-Hennel, N. Jakowenko, Lublin 2000, s. 135–137. W polskiej *Kronice* Macieja Strykowskiego, wydanej w 1582 roku, też opisane były ruskie rody, jednak kronikarz najbardziej apoteozował Ostrogskich; por. P. Borek, *Ruś w Kronice Macieja Strykowskiego*, [w:] *Szlakami dawnej Ukrainy. Studia staropolskie*, Kraków 2002, s. 56–57.

¹² Na przykład Hipacy Pocij w liście do Ostrogskiego z czerwca 1598 roku, a także Zachariasz Korysteński w *Palinodii*; por. В. М. Ричка, *Пригадування Русі (осмислення спадщини св. Володимира в українській суспільно-політичній думці XVII ст.)*, „Український історичний журнал” 2012, nr 1, s. 31–32.

¹³ Por. Н. Яковенко, *Дзеркала ідентичності...*, s. 173, przyp. 32. Zdaniem Serhija Płochija pochodzenie Ostrogskich można wiązać z jedną z gałęzi rodu Giedyminowiczów i z polskimi książęcymi rodami; С. Плохий, *Від князя до гетьмана. Образ „протектора” в українському правознавстві (друга половина XVI–перші десятиліття XVII ст.)*, [w:] *Осягнення історії: Збірник праць на пошану професора М. П. Ковальського*, red. Л. Винар, І. Пасічник, Острог-Нью-Йорк 1999, s. 428.

cym społeczeństwo¹⁴. Należy podkreślić, że ten sposób nobilitowania i wysuwania politycznych reprezentantów wpisywał się w ówczesne europejskie tendencje. Wśród południowych i zachodnich Słowian, którzy utracili suwerenność na rzecz Turcji lub Habsburgów, popularne były legendy dotyczące odrodzenia państwa pod przywództwem przedstawicieli rodów pochodzących z dawnych rządzących dynastii¹⁵.

Herb i wiersze poświęcone Ostrogskim, ukazywanym jako patroni prawosławia, spadkobiercy średniowiecznej Rusi i kontynuatorzy dawnej religijnej i kulturalnej spuścizny, znalazły się przede wszystkim w ramie wydawniczej druków, tłoczonych w warsztacie zorganizowanym przez księcia Konstantyna Wasyla w końcu lat siedemdziesiątych XVI wieku. Najpierw w ostrogskiej edycji *Bukwaru* (*Букварь*, 1578), następnie w słynnej *Biblii* (*Библия*, 1581), nieco później również w *Oktoichu* z Dermania (*Охтоиць*, 1604)¹⁶. Wiersze Herasyma Smotryckiego w ramie wydawniczej Pisma Świętego przypominały dawną świetność chrześcijańskiej kultury, której ponowne odrodzenie i aktualizacja znalazły swój wyraz w działalności Konstantyna Ostrogskiego, godnego następcy „przodków swoich”. Co więcej, zdaniem autora pochwały książę naśladował chrystianizacyjne dzieło Włodzimierza Chrzcziciela i Jarosława Mądryego, albowiem do realizacji owych doniosłych i zbożnych zadań został wybrany przez niebiosa¹⁷ jak niegdyś ruscy książęta:

Нѣкъ же Конѣстантинъ Островское кѣжа,
 Его же Бѣгъ самъ извѣра тако вѣрна стража.
 Праѣць своихъ изволенію православныхъ вѣры,
 Внемъ во са показали вѣжтвенныхъ дары. [...]
 Владимиръ во свой нарѣ крѣщеніемъ просвѣтилъ,
 Конѣстантинъ же вѣобразилъ писаніемъ освѣтилъ.
 Тогда много вожіе оуправниса идольскія лести,
 Нѣкъ же славитса вѣжтво единое власти.
 Гераславъ зиданіемъ црковнѣ Кіевъ и Черниговъ оукраси,
 Конѣстантинъ же единъ съворнию црковнѣ писаніемъ вѣзвыси¹⁸.

¹⁴ Jak celnie wyraził to badacz, „wytwarza się specyficzna świadomość przeszłości, często daleka od rzeczowych wydarzeń”, „istotnie służąca aktualnym interesom”, „fakty przestają być ważne, gdyż istotą staje się przeszłość zapamiętana”, R. Traba, *Wstęp*, [w:] J. Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, przeł. A. Kryczyńska-Pham, wstęp i red. R. Traba, Warszawa 2008, s. 15–16.

¹⁵ С. Плохий, *Від князя до гетьмана...*, s. 426.

¹⁶ Autorem wiersza w tej edycji był Demjan Nalywajko. Warsztat ostrogski został prawdopodobnie przeniesiony do Dermania. Zdaniem badaczy świadczy o tym brak jednoczesnych wydań w Ostrogu oraz identyczne jak w Ostrogu zcionki; I. Orienko, *Історія українського друкарства*, Київ 2007, s. 263.

¹⁷ N. Jakowenko zwróciła uwagę na to, jak istotny dla wymowy tekstu był element interwencji Bożej, był to pierwszy jej zdaniem tekst panegiryczny, w którym wprost mówi się o Ostrogskich jako o wybrańcach Bożych, por. Н. Яковенко, *Топос „З’єднаних народів...”*, s. 236. Motyw działania opatrności Bożej (providencjalizm) w życiu Włodzimierza Wielkiego wykorzystał już metropolita Harion w jego pochwalce, opisującej chrystianizacyjne dzieło księcia w *Słowie o prawie i lasce*.

¹⁸ Герасим Данилович [Олострицкий], *Всакаго чина православный читателю*, [w:] Библия свѣтъ Книги Ветхаго и Новаго Завета, по языкъ словенскѣ, Острогъ 1581, к. 7v.

Przypadki legitymizacji historycznej na podstawie dziedzictwa ruskiego średniowiecza były rozpowszechnione w XVI wieku także w literaturze polemicznej¹⁹. Ponadto był to koncept ważny dla Rusi Moskiewskiej²⁰.

W XVII wieku po wygaśnięciu linii Ostrogskich i młodszej ich linii — Zaslawskich — uwaga i nadzieje prawosławnych intelektualistów zostały przeniesione na książąt Czetwertyńskich, o czym świadczą między innymi paratekstowe narracje w drukach kijowsko-peczerskich, na przykład w przedmowie Zachariasza Kopysteńskiego do *Mów* Jana Złotoustego z 1623 roku²¹.

W latach dwudziestych XVII wieku po rekonstrukcji zdelegalizowanej po unii brzeskiej hierarchii cerkiewnej pojawia się też nowa idea, zgodnie z którą to Kozacy — nowi obrońcy prawosławia — są dziedzicami kijowskiej przeszłości²². Nawiązanie do epoki Rusi Kijowskiej było jednym z tych fundamentalnych, integrujących „historyczną pamięć” Rusinów w Rzeczypospolitej w czasach mohylańskich. Kulturowe formy upamiętniania łączyły różne media i domeny kultury²³. Obejmowały one między innymi analizowany przez Aleksandra Naumowa proces wprowadzania panteonu ruskich świętych do powszechnej świadomości wiernych, tak aby „poczucie odrębności etnicznej i religijnej znalazło oparcie w sferze kulturowej”²⁴. Działo się to między innymi za sprawą edycji wypuszczonych w typografii kijowsko-peczerskiej, takich jak *Paterykon*, *Teraturgima*²⁵, ale

¹⁹ Prawosławni w przeciwieństwie do unitów eksponowali rolę Włodzimierza w doprowadzeniu do chrystianizacji ziemi ruskiej; por. В. М. Ричка, *Пригадування Русі...*, s. 29–30. Kijowscy intelektualiści w pierwszej połowie XVII wieku doprowadzili też do ożywienia kultu św. Włodzimierza Chrzciiciela; *ibidem*, s. 34–38.

²⁰ „Jeżeli uznać koncept samookreślenia i pamięci historycznej za użyteczne narzędzia w ustaleniu tożsamości narodowej danego narodu i jego dziedzictwa literackiego, należy przyjąć, że ten koncept działa na podobnej zasadzie zarówno w literaturze ukraińskiej, jak i rosyjskiej”, G. Brogi Bercoff, *Ruś, Ukraina, Ruthenia, Wielkie Księstwo Litewskie, Rzeczpospolita, Moskwa, Rosja, Europa Środkowo-Wschodnia: o wielowarstwowości i polifunkcjonalizmie kulturowym*, [w:] *Contributi italiani al XIII Congresso Internazionale degli Slavisti (Ljubljana 15–21 agosto 2003)*, red. A. Alberti, M. Garzaniti, S. Garzonio, Firenze 2014, s. 355–356. Na temat obecnej od połowy XVII wieku na Ukrainie koncepcji pokrewieństwa moskiewskich carów w Rurykowiczami por. В. М. Ричка, *Пригадування Русі...*, s. 40–45.

²¹ Por. list dedykacyjny Zachariasza Kopysteńskiego do księcia Stefana Czetwertyńskiego, Н. Яковенко, *Дзеркала ідентичності...*, s. 175. W podobnym duchu utrzymane jest pogrzebowe kazanie po śmierci Eliasza Czetwertyńskiego wydane w Ławrze w 1641 roku.

²² Por. С. Плохий, *Від князя до гетьмана...*, s. 431; В. М. Ричка, *Пригадування Русі...*, s. 32–33.

²³ Por. na ten temat M. Napiórkowski, *Upamiętnienie*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, współp. J. Kalicka, Warszawa 2014, s. 509.

²⁴ A. Naumow, *Prawosławni święci I Rzeczypospolitej*, [w:] *idem, Domus divisa: studia nad literaturą ruską w I Rzeczypospolitej*, Kraków 2002, s. 59. Więcej na ten temat por. *ibidem*, s. 51–62.

²⁵ Jak pisał Giovanni Brogi Bercoff, oba dzieła dobrze ilustrują to zjawisko, choć przypadki legitymizacji historycznej opartej na odwołaniu do dziedzictwa średniowiecznej Rusi były powszechne już w XVI i na początku XVII wieku w antykatolickich i antyuniackich dziełach polemicznych; G. Brogi Bercoff, *Ruś, Ukraina, Ruthenia...*, s. 353–354.

też za pośrednictwem grafiki książkowej²⁶. Zdaniem Natalii Jakowenko i Teresy Chynczewskiej-Hennel nie tylko działalność wydawnicza, lecz także remontowo-odnowicielska Piotra Mohyły była wyrazem budowania „mostu między przeszłością i terażniejszością”, opierała się na przekonaniu o ciągłości wiary i świętości klasztoru kijowskiego²⁷. Był to trud podjęty w celu przywrócenia rangi Kijowa jako duchowo-religijnego, kulturalnego, a z czasem politycznego centrum Rusi. Dlatego warto wskazać na mniej znane badaczom źródła paratekstowe, w których ta aktywność metropolity została wyeksponowana, wspomagając przez komemorację i pochwałę zamierzenia hierarchy i innych reformatorów w metropolii.

Przykładem posłużyć może spuścizna drukarska i piśmiennicza Michała Ślozki. W liście dedykacyjnym do Piotra Mohyły z *Triodionu* (*Триодіон*, 1642) lwowski typograf chwalił metropolitę za odnowę miejsc świętych szczególnie ważnych dla Kościoła ruskiego, albowiem związanych z początkami ruskiego chrześcijaństwa. Chlubne świadectwo inicjatorowi owych restauracji wydawał przede wszystkim sobór Mądrości Bożej, doprowadzony do „pierwotnego stanu i piękna”. Była to świątynia przypominająca dawną wielkość Kijowa — centrum duchowo-religijnego Rusi, a wydawca sugerował powrót ośrodka nazwanego „miastem pod Bożą opieką” do tej roli w czasach Mohyły. Było to nawiązanie do „kijowskocentrycznego” konceptu, aktualnego w paratekstach druków kijowsko-peczerskich w pierwszej połowie XVII wieku²⁸. Bohater laudacji został odbiorcom przedstawiony jako spadkobierca określonej tradycji:

Црковѣ Ѡвѣи Ѡтой то естъ Мрѣсти Бѣскей, вѣ Бгѣспасеаемоу градѣ Киевѣ, негдашѣ Ѡ Ѡтой памяти Кнажати и самодержци всеа Русси Іярослава вездѣванной, и на прикладѣ всеи свѣтѣ выставленной, которѣише превсѣенство ваше вѣ Рѣннахѣ оуже вѣдѣчию зновѣ реставровалѣ и до першой вездѣки коштоуѣ и старанѣиѣ свой привѣлаѣ, а до того и вѣ нѣтрѣ розмалитыми иконами стѣихѣ Бжїи и аперратами црковными дивне приуздѣвалѣ²⁹.

W dalszej części listu wydawca przypominał kolejne święte miejsca ważne dla tożsamości kolektywnej, przywołując pamięć o książęcym Kijowie: remontowaną przez metropolitę Ławrę, odbudowaną cerkiew Dziesięcinną i inne świątynie:

а штосѣ рекло Ѡ Ѡвѣи Ѡтой тѣсѣ речи може(т) и Ѡ Чѣдотворной Цркви Монастыря Печарскаго которѣише также Превсѣиѣ ваше значне вѣ нѣтрѣ и зевнѣтрѣ Мѣроуѣ и Деревѣ поновилѣ. Не меншѣ и Ѡ Пещерахѣ вѣ которыхѣ Моши Ѡтѣихѣ и до нѣѣ цѣльыми зоставлѣютѣ, такѣ волати на превсѣенство ваше немаетѣ, который авѣ вѣ нихѣ не престаннѣ вѣкровнаѣ офѣра приношена была на вездѣѣ ихѣ значноуѣ коштѣ наложити не жаловалѣ³⁰.

²⁶ Por. A. Gronek, *Konteksty ideowe przedstawień św. Włodzimierza w nowożytej ukraińskiej grafice książkowej*, [w:] *O miejsce książki w historii sztuki, cz. 2. Państwo i Kościół. W rocznicę chrztu Polski*, red. A. Gronek, Kraków 2019, s. 165.

²⁷ T. Chynczewska-Hennel, N. Jakowenko, *Spoleczeństwo — religia...*, s. 133.

²⁸ Na temat tego konceptu por. H. Jakowenko, *Символ «Богохранимого града», у пам'ятках кийського кола (1620–1640-ві роки)*, [w:] *eadem, Паралельний світ...*, s. 296–330.

²⁹ М. Слюска, *Ясне вѣ Христѣ Превелевнѣишомѣ и Превсѣиѣ Ѡго Млѣти Господинѣ Ѡцѣ Кириѣ Петрѣ Могилѣ*, [w:] *Триодіон си естъ Трипѣнець, Львовѣ 1642*, к. 3v.

³⁰ *Ibidem*.

Zarówno prowadzona przez Mohyłę w Kijowie odnowa, jak i starania czynione w celu uwiecznienia tego dzieła za pośrednictwem drukowanej pochwały były częścią cerkiewnej reformy³¹, której budulcem stało się między innymi integrujące prawosławnych odwołanie do pamięci o przeszłości.

Druga tendencja mocno zarysowana w dedykacjach to pochwała ruskich szlachciców za lojalność wobec króla i zaangażowanie w rozwój życia politycznego w Rzeczypospolitej. Za ilustrację uznać można podziękowania dla władcy za patronat wydawniczy. Oprócz wskazanej praktycznej funkcji były one sposobem wyrażenia szacunku dla panującego i zmanifestowania przywiązania do Rzeczypospolitej lub Korony Polskiej — ojczyzny wielu narodów. W ten sposób budowano wizję wspólnej historii wielonarodowej i wielowyznaniowej Rzeczypospolitej, której pełnoprawnymi obywatelami byli/powinni być Rusini.

W przytoczonym liście dedykacyjnym do metropolity kijowskiego Piotra Mohyły, a także w innych lwowskich ofiarowaniach dla biskupów z domu Żeliborskich, Michał Ślózka skupił się na omówieniu podwójnych zasług hierarchów względem Cerkwi i ojczyzny zarazem. Przekonywał, że przodkowie lwowskich władcy otrzymali swój herb za walkę w obronie Korony Polskiej³². Najwięcej uwagi udziałowi Żeliborskich w życiu obywatelskim politycznym i religijnym w Rzeczypospolitej poświęcił jednak kijowski intelektualista Joanicjusz Galatowski w liście, który został dołączony do trzeciej edycji zbioru kazań *Klucz rozumienia*. W pochwalie przywołał imiona zasłużonych dla ojczyzny przodków biskupa Atanazego, którzy pełnili w państwie ważne i odpowiedzialne polityczne funkcje, działali na forum sejmowym i sejmikowym, byli uczestnikami walk zbrojnych³³. Ponadto byli skoligaceni z przedstawicielami takich wiernych królowi rodów jak Bałabanowie, Potoccy, Jarmolińscy i inni³⁴. Należy pamiętać, że laudacje te wzmacniały poczucie wartości wśród prawosławnych wyznawców, były też istotne dla pozycji Kościoła wschodniego. W kontekście pamięci kulturowej warto zauważyć, że lwowska dedykacja Galatowskiego z 1665 roku wpisuje się w tendencję opisu rzeczywistości prezentowaną we wcześniejszych, między innymi paratekstowych, laudacjach dla hierarchów w metropolii kijowskiej. Znamienne jest jednocześnie to, że tekst uczonego związanego z kijowskim kolegium ukazał się, gdy w peczerskiej typografii pojawiły się pierwsze druki z dedykacjami kreującymi zupełnie inną wizję historii. Nie było tam już mowy o wiernej służbie

³¹ O Ślózce jako reformatorze por. A. Z. Nowak, *Laudacje dla biskupów w spuściźnie pisarskiej i działalności Michała Ślózki — świeckiego wydawcy*, „Latopisy Akademii Supraskiej” 9. *Rola laikatu w życiu Cerkwi*, 2018, s. 61–72.

³² „[...] в Коронѣ Пѣскей многолѣтнѣ славно Долиѣ Твоего Родовитаву Герко прѣ Цнѣ Янтецессорѣ твоѣ, вѣрными, и вѣажными Рицкерскими для Гѣчѣни своей дѣлы, и оуслугами, вѣ Полю Маревѣ втриманы”, М. Слюска, Яснѣ вѣ Хрѣтѣ Превелебномѣ Егво Млѣти Господинѣ Гѣцѣ Ярсенно Желиборскомѣ, [w:] *Япостолѣ, Львовѣ 1654*, k. 3v.

³³ I. Galatowski, Яснѣ вѣ Бозѣ Превелебномѣ Егво Милости Гѣцѣ Яванастѣ Желѣборскомѣ Епископови, Львовскомѣ, Галицкомѣ и Каменца Подолскагво, [w:] *Ключѣ разумѣнѣя, Львовѣ 1665*, k. 3–4v.

³⁴ *Ibidem*, k. 4.

królowi i Rzeczypospolitej — „miłej ojczyźnie swojej”³⁵. W edycjach takich jak *Pateryk kijowsko-peczerski* (*Патерікъ или ГѢтечникъ Печерскій*) z 1661 roku, zbiór kaznodziejski *Miecz duchowny* (*Мечъ дѣвный*, 1666) Łazarza Baranowicza, w teologicznej pracy archimandryty Innocentego Gizela *Pokój z Bogiem człowiekowi* (*Миръ съ Бѣгомъ члѣвкъѡ*, 1669) na odwrocie strony tytułowej w miejscu szlacheckiego herbu znalazło się godło carskie z wierszem, a dalej — list dedykacyjny do cara³⁶. Były to pierwsze drukowane w Ławrze księgi, w których sytuacja polityczna w czasach po ugodzie perejasławskiej oraz w przededniu i tuż po Andruszowie odcisnęła piętno na paratekstach ramy wydawniczej.

Różne materiały paratekstowe otwierające księgę łączyła tendencja do opisu aktualnego życia prawosławnej społeczności ruskiej w powiązaniu z historią. Była to specjalnie modelowana wizja przeszłości, służąca bieżącym religijnym, kulturalnym, politycznym potrzebom, odpowiadająca na wyzwania rzucone w XVI–XVII wieku przez Zachód oraz na panującą w państwie sytuację. Upamiętnianie redaktora księgi, inicjatora wydania lub patrona edycji, niekiedy samego dzieła było często pretekstem do refleksji nad społecznie ważną rolą tego aktu (między innymi integrowanie wokół wskazanego przewodnika, rozpowszechnienie wzorca osobowego czy też preferowanej wersji przebiegu dawnych wydarzeń) i zarazem sposobem uwieczniania. Dlatego warto podkreślić, że parateksty ksiąg drukowanych — także tych, których zasadnicza część pełniła cerkiewną, a czasem *stricte* liturgiczną funkcję — są wartościowym źródłem do prowadzenia badań dotyczących kolektywnej tożsamości, budowanej przez ówczesne elity intelektualne na podstawie propagowanych wyobrażeń na temat własnej przeszłości.

Bibliografia

- Âkovenko N., *Dzherkala identičnosti. Doslidžennâ z istoriï uâvlen' ta idej v Ukraïni XVI-počatku XVII stolittâ*, Laurus, Kiïv 2012.
- Âkovenko N., *Latina na službi kiëvo-rus'kij istoriï* („Camoneae Borysthenides”, 1620 rik), [w:] *eadem, Paralel'nij svit. Doslidžennâ z istoriï uâvlen' ta idej v Ukraïni XVI-XVII st.*, Kritika, Kiïv 2002.
- Âkovenko N., *Simvol «Bogohranimogo grada», u pam'âtkah kiïvs'kogo kola (1620–1640-vi roki)*, [w:] *eadem, Paralel'nij svit. Doslidžennâ z istoriï uâvlen' ta idej v Ukraïni XVI-XVII st.*, Kritika, Kiïv 2002.
- Âkovenko N., *Topos „Z'ëdnanih narodiv u panëgirikah knâzâm Ostroz'kim i Zaslavs'kim”*, [w:] *eadem, Paralel'nij svit. Doslidžennâ z istoriï uâvlen' ta idej v Ukraïni XVI-XVII st.*, Kritika, Kiïv 2002.

³⁵ М. Слюска, *Ієне в' Хрѣтѣ Превелевномѣ Свѣтѣ Млѣти Господинѣ* (Ѣцѣ Ярсенно Желиборскомѣ, [w:] *Япостоль, Львовъ* 1654, k. 4.

³⁶ Na ten temat Ю. Шустова, *Государственная символика в геральдических композициях книг киевской и московской печати 60-годов XVII в.*, [w:] *Человек в культуре русского барокко*, red. М. С. Киселева, Москва 2007, s. 225–233. Władza cara w przeciwieństwie do królewskiej jest sakralizowana, na ten temat por. М. Melnyk, *Problematyka antropologiczna w pismach Piotra Mohyły*, Olsztyn 2005, s. 244. Tam też literatura przedmiotu.

- Blagovĕrnomu i svĕtlosiãušĕmu Velmožnomu Ęgo Gospodarskoj Milosti Ęo Mironu Br"navskomu, Voĕvodĕ Moldovlahia. Bl(a)goslovenstva B(o)žogo, dolgolĕtnogo zdorovã, řaslivogo povožĕnã prosãt" i userdno želãut", [w:] Oktoih" sirĕĕ" Osmoglasnik". Tvorenĕ pr(epodo)bnago otca nařego Ioanna Damaskina i prociĕh B(o)goduhnovennyh" S(vã)tih" Otec", Lvov" 1630.*
- Borek P., *Ruř w Kronice Macieja Strykowskiego*, [w:] *Szlakami dawnej Ukrainy. Studia staropolskie*, Collegium Columbinum, Kraków 2002.
- Broggi Bercoff G., *Ruř, Ukraina, Ruthenia, Wielkie Ksiĕstwo Litewskie, Rzeczpospolita, Moskwa, Rosja, Europa Őrodkowo-Wschodnia: o wielowarstwowořci i polifunkcjonalizmie kulturowym*, [w:] *Contributi italiani al XIII Congresso Internazionale degli Slavisti (Ljubljana 15–21 agosto 2003)*, red. A. Alberti, M. Garzaniti, S. Garzonio, Firenze University Press, Firenze 2014.
- Chynczewska-Hennel T., Jakowenko N., *Spoleczeństwo — religia — kultura*, [w:] *Miĕdzy sobã. Szkice historyczne polsko-ukraińskie*, red. T. Chynczewska-Hennel, N. Jakowenko, Instytut Europy Őrodkowo-Wschodniej, Lublin 2000.
- Galãtovskij Ę., *Åsne v" Božĕ Prevelebnomu Ęgo Milosti Otcu Ařanasiu Želĕborskomu Ępiskopovi, Lvovskomu, Galickomu i Kamĕnca Podolskago*, [w:] *idem, Klũĕ" razumĕniã*, Lvov" 1665.
- Goff J. Le, *Historia i pamiĕĕ*, przeł. A. Gronowska, J. Stryczyk, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2007.
- Gronek A., *Konteksty ideowe przedstawień řw. Włodzimierza w nowożytnej ukraińskiej grafice ksiãżkowej*, [w:] *O miejsce ksiãżki w historii sztuki*, cz. 2. *Państwo i Kořciół. W rocznicĕ chrztu Polski*, red. A. Gronek, Muzeum Narodowe w Krakowie, Kraków 2019.
- Kruk M. P., „Oktoich hwowski” z 1630 r. *Historyczne i kulturowe zwiãzki miĕdzy Rzeczãpospolitã, Mołdawiã i Ksiĕstwem Moskiewskim*, „Porta Aurea” 7–8, 2009.
- Loewe I., *Gatunki paratekstowe w komunikacji medialnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Őlãskiego, Katowice 2007.
- Melnyk M., *Problematyka antropologiczna w pismach Piotra Mohyły*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Olsztyn 2005.
- Napiórkowski M., *Upamiĕnienie*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamiĕci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, wspólp. J. Kalicka, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2014.
- Naumow A., *Prawosławni řwiĕci I Rzeczypospolitej*, [w:] *idem, Domus divisa: studia nad literaturã ruskã w I Rzeczypospolitej*, Collegium Columbinum, Kraków 2002.
- Nowak A. Z., *Laudacje dla biskupów w spuřciźnie pisarskiej i działalnořci Michała Őłozki — řwieckiego wydawcy*, „Latopisy Akademii Supraskiej” 9. *Rola laikatu w řyciu Cerkwi*, 2018.
- Ogiĕnko Ę., *Istoriã ukraińskogo drukarstva*, Nařa Kul'tura i Nauka, Kiĕv 2007.
- Paprocki B., *Herby rycerstwa polskiego*, w drukarni Macieja Garwolczyka: za staraniem wlasnym y nakladem autora, Kraków 1584, <https://polona.pl/item/herby-rycerstwa-polskiego-napiecioro-xiag-rozdzielone.NjcyNTM5NTQ/391/#item>.
- Plohij S., *Vid knãzã do get'mana. Obraz „protektora” v ukraińskomu pravoslavnomu pis'menstvĕ (druga polovina XVI–perři desãtilittã XVII st.)*, [w:] *Osãgnennã istoriĕ: Zbirnik prac' na pořanu profesora M.P. Koval'skogo*, red. L. Vinar, Ę. Pasiĕnik, Ostrog'ska akademiã, Ukraĕn'ske istoriĕne tovaristvo, Ostrog-N'ũ-Jork 1999.
- Riĕka V. M., *Prigaduvannã Rusi (osmislennã spadřini řv. Volodimira v ukraińsk'ij suspil'no-politiĕnij dumci XVII st.)*, „Ukraĕn'sk'ij istoriĕnij řurnal” 2012, nr 1.
- Saryusz-Wolska M., *Wprowadzenie*, [w:] *Pamiĕĕ zbiorowa i kulturowa wspólczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Universitas, Kraków 2009.
- Slioska M., *Åsne v" Hristĕ Prevelebnĕjšomu i Preovãřenomu Ęgo Milosti Gospodinu Otcu Kir" Petru Mogilĕ*, [w:] *Triodion si ĕst" Tripĕšnec*", Lvov" 1642.
- Slioska M., *Åsne v" Hristĕ Prevelebnomu Ęgo Milosti Otcu Arseniju Želiborskomu*, [w:] *Apostol*", Lvov" 1654.
- [Smotrickij] G. D., *Vsãkago ĕina pravoslavnyj ĕitatelũ*, [w:] *Bibliã sirĕĕ Knigy Vethago i Novago Zavĕta, po řyżku slovensku*, Ostrog" 1581.

Šustova Ů., *Gosudarstvennaâ simovolika v gerald'ičeskih kompozicâh knig kievskoj i moskovskoj pečati 60–godov XVII v.*, [w:] *Čelovek v kul'ture ruskogo barokko*, red. M. S. Kiseleva, Institut filosofii RAN, Moskva 2007.

Tobaszewska J., *Od literatury jako medium pamieci do poetyki pamieci. Kategoria pamieci kulturowej w badaniach nad literaturą*, „Pamiętnik Literacki” 104, 2013, z. 4.

Traba R., *Wstęp*, [w:] J. Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, przeł. A. Kryczyńska-Pham, wstęp i red. R. Traba, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008.

Paratexts of Printed Church Books in Kyiv Metropolitanate as Memory Media (Second Half of the 16th and the 17th Centuries)

Summary

Paratexts which opened Cyrillic printed books in the Kyiv Metropolitanate commemorated the patrons, or authors, of these editions. The analysis of sources such as letters of dedication and prefaces carried out in the article shows that they were considered as a carrier medium of memory, thanks to which it was possible to build a collective identity. Its basis was a specially modelled vision of history, which at that time served important religious, cultural and even political needs.

Keywords: paratext, print, laudation, commemorating, history

Паратексти друкованих церковних книг в Київській митрополії як медіум пам'яті (друга половина XVI–XVII століття)

Резюме

Головним завданням паратекстів (листів-присвят, передмов тощо), якими зазвичай розпочиналися кириличні книги, надруковані у Київській митрополії, було уславлення меценатів цих видань. Здійснений у статті аналіз показує, що ці тексти розглядалися їхніми авторами як медіум пам'яті, опираючись на який будувалася колективна ідентичність тогочасного руського суспільства. Її основою було спеціально змодельоване бачення історії, яке ставало підґрунтям для інтерпретації та пояснення актуальних релігійних, культурних і навіть політичних подій.

Ключові слова: паратекст, друк, лаудація, комеморація, історія